

(əvvəli ötən sayımızda)

Moskva müqaviləsi

Bu zaman Türkiyə nümayəndə heyəti Rusiya ilə danışıq aparmaq və müqavilə bağlamaq üçün Moskva gəlmişdi. Fevralın 26-da başlayan danışıqlar martın 16-da "Dostluq və qardaşlıq haqqında" Moskva müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələnir. Müqavilə 16 maddədən və 3 əlavədən ibarət idi. Müqaviləni Türkiyə tərəfindən Böyük Məclis Hükumətinin İqtisadiyyat naziri Yusuf Kamal bəy, Maarif naziri Rza Nur bəy və səfir Əli Fuad paşa, Rusiya tərəfindən isə Xalq Xarici İşlər Komissarı Georgi Çiçerin və Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü Cəlal Qorxmazov imzalamışdılar.

Naxçıvan məsələsi Türkiyə-Rusiya danışıqlarında da qızgın müzakirə predmeti olur. Türkiyə heyəti 2 dekabr 1920-ci il tarixli Gümrü anlaşmasının qüvvədə olduğu fikrində israr edərək, Rusiya nümayəndələri bu sazişi, dolayısı ilə Türkiyənin Naxçıvan üzərində himayə haqqı olduğunu qəbul etmirdilər. Məhz Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi Behbud ağa Şahtaxtinskiyin apardığı diplomatik danışıqlar nəticəsində Türkiyə Gümrü müqaviləsinin, o cümlədən Türkiyənin Naxçıvan diyarına aid maddələrinin qüvvədən düşməsi ilə razılışır. Bunun əvəzində müqavilənin üçüncü maddəsi aşağıdakı formada qəbul edilir: "Razılığa gələn hər iki Tərəf bu müqavilənin 1(C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin çərçivəsində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdır, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir. Naxçıvan ərazisinin Araz talveqinin şərq qolu ilə Dəhnə dağı (3829) – Vəli dağı (4121) – Bağırşaq (6587) – Gömürlü dağı (6930), xətti arasında yaranmış üçbucaq kəsimi, bu torpaqların Gömürlü dağdan (6930) başlayıb, Saray bulaq dağından

Türkiyə nümayəndə heyəti üç Cənubi Qafqaz respublikası ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlamağı təklif edirdi. Kazım Qarabəkir paşa bunu belə əsaslandırır: "Moskva hökuməti Güney Qafqaz respublikalarını müstəqil tanıdığını bildirir. Ona görə də biz onların hər biri ilə müstəqil dövlət kimi ayrıca müqavilə bağlamaq istəyirik"

lən hər iki Tərəf bu müqavilənin 1(C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin çərçivəsində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdır, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir. Naxçıvan ərazisinin Araz talveqinin şərq qolu ilə Dəhnə dağı (3829) – Vəli dağı (4121) – Bağırşaq (6587) – Gömürlü dağı (6930), xətti arasında yaranmış üçbucaq kəsimi, bu torpaqların Gömürlü dağdan (6930) başlayıb, Saray bulaq dağından

Qars konfransı

Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra aparılan diplomatik danışıqlar və yazışmalar nəticəsində Türkiyə ilə üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında Rusiya nümayəndəsinin iştirakı ilə konfransın 1921-ci il sentyabrın 26-da Qars şəhərində keçirilməsi razılaşdırıldı.

Azərbaycan K(b)P MK Siyasi Bürosunun 1921-ci il 26 avqust tarixli qərarı ilə Xalq fəhlə-kəndli nəzarəti komissarı Behbud ağa Şahtaxtinski Azərbaycan SSR-in

Cavid İSMAYIL tarix üzrə fəlsəfə doktoru

konfransdakı nümayəndəsi təyin olundu. Azərbaycan diplomatiyası çalışdı ki, Qarsda güclü təmsil olunsun. Behbud ağa Şahtaxtinskiyin konfransda iştirakı faktının özü Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin bu məsələyə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərirdi. Lakin Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbərliyində olan S.Danielyan, L.Mirzoyan, A.Mikoyan, S.Orconikidze hələ 1921-ci ilin iyununda Behbud ağa Şahtaxtinskiyi danışıqlardan uzaqlaşdırmağa və onu özləri üçün daha əlverişli adamlarla əvəz etməyə can atırdılar. Nəriman Nərimanovun bu məsələ ilə bağlı prinsipial mövqeyi sayəsində

müqavilə bağlamaq istəyirik". Rusiyanın danışıqlardakı nümayəndəsi Yakov Qanetski isə bir ümumi müqavilənin bağlanmasında israr edir və xeyli sayda dəlillər gətirirdi. Əslində bu dəlillər Rusiyanın adı çəkilən respublikaların xarici siyasətini ləğv etmək, özünə birləşdirmək, gələcəkdə isə vahid dövlət yaratmaq niyyətlərinə xidmət edirdi. Yalnız Behbud ağa Şahtaxtinskiyin müdaxiləsindən sonra Kazım Qarabəkir paşa fikrindən daşınmış və Cənubi Qafqaz respublikaları ilə vahid müqavilə imzalamağa razılışmışdı.

Nəhayət, uzun sürən danışıq-

və Azərbaycan Sovet Hökumətləri bu Müqavilənin 3 sayılı Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdır".

3 sayılı Əlavədə isə Naxçıvanın sərhədləri belə müəyyənləşdirilmişdi: "Urmiya kəndi, oradan düz xətlə Arazdaş stansiyası (o, Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasına qalır), sonra düz xətlə qərbi Daşburun dağı (3142) – oradan şərqə Daşburun dağı (4108) – Cəhənnəm dərəsi çayını keçərək Bulağın ("Rövnə") cənubuna çatır, Bağırşaq (Yağışsık) dağı (6607), yaxud 6587-ci yüksəkliyin suayrıcı xətti ilə davam edərək keçmiş İrəvan qəzasının inzibati sərhədini, oradan Şərur-Dərələyəz sərhəd xəttini izləyir, 6629-cu yüksəklikdən Kömürlüdağa (6839, yaxud

Qars müqaviləsinin 100 İLİ: Əfsanələr, iddialar və tarixi gerçəklər

(8071) və Ararat stansiyasından keçərək Qara Suyun Arazla birləşdiyi yerdə başa çatan sərhəd xətti, Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət komissiya tərəfindən təsəvvür edilənə qədər. Bu şərt Türkiyə tərəfinin təkidilə qəbul edilmişdi və gələcəkdə Naxçıvanın Ermənistanla birləşməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı.

Müqaviləyə görə, Naxçıvan ərazisinin Türkiyə ilə sərhədi Arazdaş stansiyasına qədər 11 km uzunluğunda müəyyən edilmiş, İranla sərhədi isə 176 km uzunluğunda, yəni 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsində müəyyən olduğu kimi dəyişilmədən saxlanılmışdı.

Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə aydınlıq gətirmək baxımından Moskva müqaviləsinin böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Həmin gün RK(b)P MK Siyasi Bürosu Behbud ağa Şahtaxtinskiyin təkliflərini bəyanərək, Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan Sovet Respublikası yaradılması haqqında qərar qəbul edir.

də Behbud ağa Şahtaxtinski fəaliyyətini davam etdirə bilməmişdi. Görünür, Sovet Azərbaycanının doktor rəhbəri bununla özünün 1 dekabr 1920-ci il tarixli böyük səhvini aradan qaldırmaq niyyətində idi. Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Soveti isə Qars konfransında Naxçıvanın mənafeyini müdafiə etmək üçün Tağı Səfiyevi ora ezam etmişdi.

lardan sonra 13 oktyabr 1921-ci ildə Sovet Rusiyasının iştirakı ilə Türkiyə üç Cənubi Qafqaz respublikası ilə Qarsda müqavilə imzalandı. Müqavilə 20 maddə və 3 əlavədən ibarət idi. Sənədi Türkiyə tərəfindən Şərq Cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşa, Böyük Məclisində Burdur millət vəkili Vəli bəy, ictimai işlər Stats-katibinin keçmiş müavini Muxtar bəy və Türkiyənin Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Memduh Şövkət bəy; Ermənistan SSR tərəfindən Xalq Xarici İşlər Komissarı Aşkenaz Mravyan və Xalq Daxili İşlər Komissarı Poqos Makinzyan; Azərbaycan SSR tərəfindən Xalq Dövlət Nəzarəti Komissarı Behbud Şahtaxtinski; Gürcüstan SSR tərəfindən Xalq Hərbi və Dəniz İşləri Komissarı Şalva Eliava və Xalq Xarici İşlər və Maliyyə İşləri Komissarı Aleksandr Svanidze; RSFSR tərəfindən isə Latviyadakı nümayəndə Yakov Qanetski imzalamışdı. Bu müqavilənin bir sıra müddəaları Moskva müqaviləsinin müvafiq maddələri ilə uyğun idi. Ümumilikdə isə bu sənəddə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr, zorla qəbul etdirilən müqavilələr və Sevr müqaviləsi rədd edilirdi.

Müqavilənin 5-ci maddəsi bilavasitə Naxçıvanın taleyi ilə bağlı idi. Həmin maddədə deyilirdi: "Türkiyə Hökuməti ilə Ermənistan

6930) və oradan 3080-ci yüksəkliyə gəlir. Sayatdağ (7868) – Qurdqalaq (Kurt Kulaq) kəndi – Həməsür dağı (8160) – 8022-ci yüksəklik – Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərq qolu".

Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyənləşdirilmişdi. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri idi. Həm müqaviləni, həm də 3 sayılı Əlavəni Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələrinin imzaladığını nəzərə alsaq, əminliklə demək olar ki, dörd qonşu ölkə Naxçıvanı Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanıyırdı.

Beləliklə, Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın statusu və təbəçiliyi məsələsini beynəlxalq müqavilələrlə tam şəkildə həll etdi.

Atatürkün Naxçıvan dahlizi

Türkiyə Böyük Məclis Ordusunun Şərq Cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşa keçirdiyi hərbi əməliyyatların və apardığı danışıqların bütün detalları barədə Mustafa Kamal Atatürk mələmatlandırır. Bunu komandanın iki cildlik "İstiqlal Hər-bimiz" adlı kitabından da görmək olar.

(davamı gələn sayımızda)